

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

Vemund Blomkvist, *The Euthalian Apparatus. Text – Translation – Commentary*. Acta Theologica 39. Dr. philos.-avhandling. Universitetet i Oslo 2011. ISSN 1502-010X.

Det här anmälda arbetet är en dissertation för dr. philos.-graden vid Oslo universitets teologiska fakultet, ventilerad den 15 december 2011. Som forskningsobjekt har Vemund Blomkvist valt en grupp texter som finns bevarade i senantika och medeltida NT-handskrifter och som tycks vara avsedda att fungera som introduktioner till läsningen av NT:s skrifter. I vissa textvittnen anges att upphovsmannen till dessa introduktioner är en viss Euthalios. Han kan inte identifieras med någon för övrigt känd person, men i forskningen får hans namn traditionellt beteckna den i verkligheten okände författaren (eller författarna), och textsamlingen kallas "Euthaliosapparaten" eller något liknande.

De texter som bevarats under namnet Euthalios utgör tre separata verk. De ägnas varsin skrift – eller grupp av skrifter – i NT: Apostlagärningarna, Pauli brev och de katolska breven. Den ursprungliga omfattningen och dispositionen av de tre verken kan med rimlig säkerhet rekonstrueras med ledning av vad författaren meddelar i prologerna till dem. Vart och ett av dem bestod av ett antal rätt olikartade komponenter, som listas i en viss ordning i prologerna. Bara ett ringa fåtal textvittnen bevarar de tre verken i deras helhet, men i ett stort antal NT-handskrifter finns separata komponenter infogade eller bifogade, ensamma eller i växlande kombinationer (en översikt över de ca 300 kända handskrifterna och deras innehåll hos Louis Charles Willard, *A Critical Study of the Euthalian Apparatus*. Berlin & New York: de Gruyter 2009 (Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung 41), s. 160–169). Med stöd av prologernas information och författarens redaktionella kommentarer på skilda håll i texten har dessa *disiecta membra* förts samman i tryckta editioner, där de tre arbetena vart och ett presenteras som en helhet, så långt denna kan rekonstrueras.

Alla tre arbetena innehåller inte samma uppsättning komponenter, men fem viktiga komponenter finns i vart och ett av dem:

1. prologer/πρόλογοι (riktade till verkens adressat, en inte med säkerhet identifierbar Athanasios)

2. sammanfattningar/ύποθέσεις (kortfattade innehållsangivelser för Apostlagärningarna och varje enskilt brev)

3. listor över kapitel/κεφάλαια (enskilda textavsnitts innehåll anges i

rubrikform; överensstämmer inte med efterantik kapitelindelning)

4. listor över "läsningar"/ἀναγνώσεις (en svårdefinierad kategori; be-tecknar textavsnitt som inte sammanfaller med Euthalios kapitel och som inte verkar definieras utifrån innehåll utan med andra kriterier, oklart vilka)

5. listor över citat ur Skriften och andra texter

Dessutom finns i editionerna några textavsnitt som bara har stått i ett av verken, t.ex. ett avsnitt som kallas "Aposteln Paulus resor" (Ἀποδημίαι Παύλου τοῦ ἀποστόλου) och hör till sammanfattningen av Apostlagärningarnas innehåll, eller en kort översikt över innehållet i de paulinska breven (Τάδε ἔνεστιν Παύλου ἐπιστολαῖς), infogad i prologen till dessa brev. En kolofon till verket om de katolska breven omtalar att detta verk samt det om Apostlagärningarna har kollationerats mot Eusebios noggranna avskrifter i biblioteket i Kaisareia. Därigenom får vi en *terminus post quem* för Euthalios verksamhet. En *terminus ante* levereras av Codex Coislinianus (majuskeln *H 015) från 500-talet, det äldsta textvittne som kan anses uppvisa spår av Euthalios arbete; någon mera precis datering finns inte.

Dessa basfakta om Euthaliosapparaten utreds i avhandlingens första avsnitt. Blomkvist bygger här på tidigare forskning, främst Willard, men gör vissa självständiga bedömningar. Som titelsidan anger, består boken därutöver av tre huvudavsnitt: text, översättning och kommentar.

Den text av Euthaliosapparaten som Blomkvist presenterar är i huvudsak ett avtryck av den man finner i Hermann von Sodens genomgång av de nytestamentliga textvittnena i första bandet av hans monumentala utgåva av NT från 1902. Standardeditionen av Euthalios får annars anses vara J.-P. Mignes i vol. 85 av *Patrologia Graeca*. Men Migne följer nästan helt Zacagnis utgåva från 1698 (Laurentius Alexander Zacagnius, *Collectanea Monumentorum veterum Ecclesiae Graeca ac Latina*. Romæ 1698), och von Soden avviker bara obetydligt från dessa äldre editioner. Den text som nu används är således i huvudsak konstituerad för mer än 300 år sedan och bygger på ett starkt begränsat urval av handskrifter. En ny, vetenskaplig textutgåva är behövlig, vilket Blomkvist flera gånger framhåller, och två brittiska forskare, Simon Crisp och David Parker, arbetar på en sådan.

I den grekiska text som Blomkvist trycker saknas två av de ovannämnda huvudkomponenterna, listorna över citat och "läsningar". Liksom von Soden bryter han upp de helheter som Euthalios tre verk utgör och trycker prologer för sig i en följd, kapitelrubriker för sig etc. Att skapa sig en klar bild av Euthalios verk blir därigenom inte lätt för läsaren av Blomkvists bok. En rätt uppseendeväckande avvikelse från normal textutgivningspraxis är att Blomkvist trycker all grekiska – dvs. inte bara Euthaliostexterna, som trycktes på samma sätt av von Soden också – utan accenter och andra diakritiska tecken (i en planerad definitiv upplaga av avhandlingen avser han dock följa praxis). De hänvisningar till sidor/spalter och avdelningar i Migne som brukar åtfölja senare editioner av patristiska texter saknas hos Blomkvist, vilket också gör hans arbete mindre användbart.

Genom sin översättning kan däremot Blomkvist sägas ha gjort Euthalios-texten tillgänglig för en vidare krets av läsare. Någon översättning till ett an-

nat språk än latin har inte tidigare existerat (utom av några partier hos Willard). Ett bekymmer är naturligtvis att den grekiska textedition som Blomkvist återger inte är fullt tillförlitlig, och han har inte lagt ner någon större möda på att identifiera och korrigerera de korruptel som finns i den. Liksom andra översättare av senantika grekiska texter besväras han också av bristen på adekvata lexika och andra för texttolkaren oundgängliga verktyg. De filologer och lingvister som har studerat det grekiska språket har huvudsakligen koncentrerat sig på två perioder, den "klassiska", dvs. 400- och 300-talen f.Kr., och NT:s tillkomsttid. För andra perioder, och särskilt för senantiken, saknas t.ex. heltäckande lexika, och språkbeskrivningen är ytterst selektiv. Det är inte vid alla universitet som ens de klassiska filologerna är kompetenta att hjälpa till med tolkningen av senantika texter. Detta problem har Blomkvist haft att kämpa med, och det har lämnat en del spår i boken. På det stora hela taget avspeglar dock översättningen på ett korrekt sätt den grekiska texten.

Kommentaren utgör bokens längsta kapitel. Blomkvist avstår förnuftigt nog från att diskutera alla enskildheter i det problemkomplex som är förbundet med Euthaliosapparaten; det skulle ha fått kommentaren att svälla över alla gränser. Istället koncentrerar han sig på att analysera de tre verken i deras funktion som meta-texter. Hans uttalade syfte är att "describe the relationship between the Euthalian apparatus and the biblical texts". Konkret innebär det att undersöka hur Euthalios meta-text omformulerar, parafrazerar, summerar och tolkar de nytestamentliga "pre-texterna". Ett syfte är att identifiera och analysera de termer som Euthalios använder för att klassificera olika avsnitt i pre-texten innehållsligt, såsom "bön" (εὐχή), "tröst" (παράκλησις), "tacksamhet" (εὐχαριστία) och "förmaning" (παράίνεσις). Jämförelsematerial för att karakterisera Euthalios strategier hämtar Blomkvist från två håll, dels från antika pagana författare, grammatiker och litteraturteoretiker och dels från jämförbara kristna behandlingar av NT-texter. I ett appendix återges ett urval av dessa senare, i samtliga fall försedda med engelska översättningar (de s.k. marcionitiska prologerna till Pauli brev samt sammanfattningar av denna corpus hos Priscillianus, Theodoretos och Theofylaktos av Ochrid). Detta jämförelsematerial tjänar till att placera in Euthalios dels i hans antika intellektuella miljö och dels i den kristna traditionen.

Särskilt intresse ägnar Blomkvist den Paulusbild som framtonar genom Euthalios och parallelltexterna. Texterna avspeglar en inomkyrklig diskussion kring aposteln som pågått under flera århundraden. Den tidvis rådande uppfattningen bland nutida forskare, att Paulus var mer eller mindre bortglömd inom den antika kyrkan och inte hade något nämnvärt inflytande, motsägs av de texter som Blomkvist behandlar.

Det stora antalet textvittnen tyder på att Euthalios arbeten hade en stor spridning och att de var ett ofta utnyttjat verktyg för studier av Skriften under senantik och medeltid. Det är därför förvånande att Euthalios nära nog totalt ignoreras av den moderna forskningen. Någon tillfredsställande textedition existerar inte, Blomkvists engelska översättning är ett pionjärarbete, och med undantag av Willards studie är hans avhandling det enda

mera omfattande arbete som har ägnats Euthalios under de senaste hundra åren. Ett visst intresse har dock förmärkts bland norska exegeter. Blomkvist inspirerades till att studera Euthalios av Nils A. Dahl, varav en artikel om Euthalios finns publicerad ("The "Euthalian Apparatus" and the affiliated "Argument" (i: Nils A. Dahl, *Studies in Ephesians. Introductory Questions, Text- and Edition-Critical Issues, Interpretation of Texts and Themes*. Ed. by David Hellholm & al. Tübingen: Mohr Siebeck 2000 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 131), s. 231–275). Tillsammans med David Hellholm har Blomkvist publicerat studien 'Paraenesis as an ancient genre-designation. The case of the "Euthalian Apparatus" and the "Affiliated Argumenta" (i: James Starr & Troels Engberg-Pedersen (eds.), *Early Christian Paraenesis in Context*. Berlin & New York: de Gruyter 2004 (Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 125), s. 467–519).

Förhoppningsvis kommer Blomkvists avhandling, tillsammans med den nya textedition som förväntas föreligga snart, att bidra till att Euthalios arbeten får den uppmärksamhet från forskningens sida som de förtjänar.

Jerker Blomqvist
Lund

Robert Bonde Nielsen Hansen, *Endetid og offer: Eskatologiske og offer-terminologiske elementer i det 2. århundredees nadver- og dåpsforestillinger*. Ph.d-avhandling. Aarhus Universitet 2010. 202 s.

Utgångspunkten för Robert Bonde Nielsen Hansens arbete är en intressant liturgihistorisk frågeställning: Är det så, som den äldre forskningen menade, att en från början gemensam grundordning för dop och eukaristi kom att förgrena sig, eller är det snarare så som Paul Bradshaw och Andrew McGowan menar, att vi ska räkna med en harmoniseringsprocess där olikheter i den äldsta kyrkan försvinner under 100-talet? Även om Nielsen i hög grad anammar kritiken mot den äldre forskningen, särskilt mot Gregory Dix klassiska arbete, *The Shape of the Liturgy*, vill Nielsen ifrågasätta den moderna trenden som till sist upplöser allt gemensamt ursprung och allt specifikt gemensamt kristet. I stället för att söka en gemensam grundstruktur vill han försöka påvisa specifika gemensamma grundföreställningar som präglar alla de äldsta texternas förståelse av dop och nattvard. Dessa gemensamma grundföreställningar ser han i eskatologin och i offertanken.

I avhandlingen presenteras först de för undersökningen utvalda texter. Det handlar här om de s.k. apostoliska fäderna, eller med Bart Ehrmanns ord, de proto-ortodoxa texter vi har bevarade. Därefter förs i var sitt kapitel en ingående diskussion kring de avgörande begreppen, eukaristi, dop och eskatologi. I samband med dessa diskuteras också begreppet offer. Nielsen ansluter sig här till den moderna forskningens uppfattning att det är omöjligt att klart och tydligt i källmaterialet skilja mellan eukaristi och agapemåltid som två olika riter, samt att man måste beakta att måltider i antiken i all-

mänhet ofta hade rituella drag. Också när det gäller dopet är Nielsen öppen för en bredare kulturell förståelse och betonar dopet som en övergångsrit från en gemenskap till en annan. Även för eskatologin vill Nielsen bredda samtalet till i antiken allmänna föreställningar om en framtida eskatologisk glädjemåltid eller fest. Såväl dop som offer förstås i denna kontext som förutsättningar för deltagande i denna fest. Nielsen nedtonar därmed, i anslutning till en tydlig trend i nytestamentlig och patristisk forskning, en specifik judisk bakgrund till förmån för en allmän grekisk-romersk kulturell kontext.

Det är ingen tvekan om att Nielsen i sitt arbete grundligt gått igenom sina texter och kunnat påvisa gemensamma drag som knyter det kristna dopet och den eukaristiska måltiden till en gemensam eskatologisk föreställning och en grundförståelse av offer. Det kanske största problemet såväl metodiskt som i relation till aktuell forskning är att Nielsen valt att stanna vid de s.k. proto-ortodoxa texterna. Texturvalet kan därmed sägas på förhand bestämma delar av resultatet, eftersom texternas valts ut utifrån vilka texter som senare kommit att anses ortodoxa. Ett bredare urval i vilket även heterodoxa texter med anspråk på att vara kristna ingått, t. ex. från Nag Hammadi biblioteket, skulle möjligen kunnat ändra bilden. Ett annat metodiskt problem gäller precisionen i terminologin. När Nielsen visar på de eskatologiska och offerterminologiska synsätt som kommer till uttryck i de utvalda passager som handlar om måltid och dop, är de så pass allmänna att man måste fråga sig om inte dessa är generella för texterna i sin helhet, och inte bara för förståelsen av dop och eukaristi. Om de är typiska för texterna ö.h.t., ja kanske för all slags kristen litteratur från den första två århundradena, blir de väl trubbiga som instrument för att visa på en för de proto-ortodoxa texterna gemensam förståelse för dop och eukaristi. Ett annat terminologiskt problem är att Nielsen, å ena sidan kritiserar uppfattningen att man tydligt kan urskilja en specifik agapemåltid skild från den eukaristiska måltiden, och även försiktigt ansluter sig till McGowans tes att det i samtida kultur inte förelåg någon skillnad mellan världslig och religiös måltid, å andra sidan talar om specifika "rituella" måltider som omväxlande kallas "nattvard", "eukaristifirande" och "eukaristisk måltid". När det eskatologiska draget av en „härlighetsmåltid“ används som kriterium för att urskilja dessa kommer dessutom det som skulle vara resultat av undersökningen att fungera som förutsättning. En mer ingående undersökning av bruket av ordet "εὐχαριστέω" i dess olika former både i dessa texter och närstående kunde ha varit till hjälp.

Trots dessa anmärkningar är Niensens avhandling ett intressant bidrag till diskussionen om de första kristnas förståelse av dop och eukaristi och ett värdefullt bidrag i diskussionen om tolkningen av de undersökta texterna, inte minst *Didache*. Boken är dessutom väl strukturerad och välskriven. Genom sin avhandling sällar sig Robert Bonde Nielsen till en växande skara av unga nordiska patristiker, vilket lovar gott för framtiden.

Samuel Rubenson
Lund

Når jeg så skal ut i verden. Barn og tro i tidlig kristendom. Red. Karl Olav Sandnes, Oskar Skarsaune och Reidar Aasgaard. Trondheim: Tapir 2009. 270 s. ISBN: 978-82-5192-448-1.

Stortinget har rekommenderat alla församlingar att kunna ge ett "systematiskt och sammanhängande erbjudande från det att ett barn döps och fram till 18 års ålder". Skälet är att "i möte och dialog med dem som har en annan livssyn, en annan tro och en annan kulturbakgrund är det viktigt att ha insikt om och vara medveten om den egna tron och egna kulturtraditioner". Dessa rekommendationer citeras i inledningen till *Når jeg så skal ut i verden*, som "en viktig bakgrund till boken". Det är inom ramen för reformen för trosundervisning i Den norske kirke som Kirkerådet har finansierat projektet "Når jeg så skal ut i verden". Boken innehåller en samling artiklar som skildrar hur man förhöll sig till barn under antiken. Följande är särskilt intressanta ur ett patristiskt perspektiv.

I kapitlet om "Trosundervisning för barn och unga i den äldsta kyrkan" och "Samspelet mellan hem, kyrka och skola i tidigkristen trosundervisning", av Karl Olav Sandnes respektive Reidar Aasgaard, undersöks vad som ingick i kristen undervisning av barn i kyrka, skola och hem, vem som undervisade och hur undervisningen gick till. I det första av dessa kapitlen beskrivs en pojkes (Origenes) och en flickas (Paulas) uppväxter enligt källorna, ett par viktiga texter om barnuppfostran i Nya testamentet (Ef 6:4, Heb 5:11–6:12) samt receptionen av dem behandlas, och relevanta avsnitt ur Hermas' *Herden* analyseras. I det andra av dessa besläktade kapitel är källtexterna de nytestamentliga pastoralbrev, Thomas barndomsevangelium, Kelsos (via Origenes motskrift), Johannes Krysostomos samt Augustinus. Även om materialet återspeglar rätt olika situationer har de det gemensamt att det främst är i hemmet trosundervisningen av barn förväntas äga rum, i första hand av föräldrar men även andra vuxna medlemmar av hushållet.

Kapitlet om "Organiserad trosundervisning för barn och unga [i fornkyrkan]" är fokuserat på själva katekumenatet och på vilket sätt barn och ungdomar blev inkuderade i det. Eftersom katekumenatet var kopplat till dopet blir frågan om vid vilken ålder man döptes viktig. Oskar Skarsaune använder sig av Kelsos (via Origenes moskrift), Tertullianus, Augustinus, Eusebios av Caesarea och patriarken Tomoteos av Alexandria för att söka svar på frågan. Det visar sig att normalfallet var fullvuxna människor, men också att denna undervisning var en slags ersättning för det som var det än mer normala, nämligen att man fick trosundervisningen som barn i hemmet. Vi vet mycket lite om den undervisning som skedde i hemmen, men det finns betydligt mer material om katekumenatet. Eftersom det rimligen bör finnas ett samband mellan den undervisning av barn som skedde i hemmet, och den undervisning av vuxna som skedde i katekumenatet, resonerar Skarsaune, bör vi kunna lära oss något om vad barn undervisades i genom att se hur katekumenatet gick till. Så följer en mycket intressant genomgång av katekumenatets och dopritualets utveckling från det första århundradet till det sjätte, och vidare till medeltiden och reformationen, där Skarsaune

bl.a. pekar på hur Luthers katekes bygger på den tidigaste katekesundervisningen om budorden, trosbekännelsen, Herrens bön och sakramenten.

Reidar Aasgaard argumenterar i "Thomas barndomsevangelium – den första kristna barnberättelsen?" för att detta apokryfa "evangelium" skulle vara skapat med tanke på barn som åhörare, något han gör på ett utförligare sätt i sin bok *The Childhood of Jesus* (2009). Stämmer Aasgaards tes ger skriften oss en unik inblick i hur kristen tro kunde förmedlas till barn. Den förmedlar tro på barns premisser, och mer än så: dess innehåll är inte bara teologi för barn, utan barnteologi: Jesus är inte längre bara sann Gud och sann människa, "han är sann Gud och sant barn".

I "Kristen barnuppfostran hos Johannes Krysostomos" behandlar Odd Magne Bakke något som på andra håll i boken beskrivs som ett undantag, nämligen en predikant och författare som verkligen intresserade sig för barn. Den skrift han uppehåller sig mest vid är Krysostomos *Om barnuppfostran*. Bakke radar upp väldigt konkreta råd som Krysostomos ger, vilket kan ge oss en viss inblick i familjevardagen i Antiokia och Konstantinopel på 300- och 400-talen, även om vi ska vara försiktiga med att dra slutsatser om de faktiska realiteterna utifrån Krysostomos normativa texter.

I slutet av varje enskilt kapitel, såväl som i det avsutande kapitlet om "Trosundervisning i antiken och idag", ges korta reflektioner om vilka lärdomar vi kan dra för situationen idag. Här blir syftet med boken extra tydligt. Hade syftet varit att ge en forskningsöversikt över hur barn undervisades i kyrkan under senantiken skulle man med rätta kunna hävda att boken är spretig och oorganiserad. Men det är tydligt att syftet är ett annat, nämligen att ge inspiration till människor i kyrkan idag som vill reflektera över kyrkans undervisning av barn och unga idag. För läsare som intresserar sig för sådana frågor, och som inte har mycket kunskap om situationen i fornkyrkan, kan boken vara en spännande upptäcktsfärd.

Per Rönnegård
Gävle

Blossom Stefaniw, *Mind, Text, and Commentary: Noetic Exegesis in Origen of Alexandria, Didymus the Blind, and Evagrius Ponticus*. Early Christianity in the Context of Antiquity 6. Frankfurt am Main: Peter Lang 2010. 417 s. ISBN 978-36-3160-267-6.

Forskningen kring det patristiska bibelbruket är ett område som sett viktiga framsteg under 1900-talet. Olyckliga förenklingar som den oändligt upprepade dikotomin mellan antiokensk och alexandrinsk bibeltolkning har monterats ned och visat sig vara mycket mer komplicerad. I denna forskning har, som sig bör, stor möda och uppmärksamhet ägnats åt studiet av den patristiske exegeten framför dem alla: Origenes. I föreliggande bok presenterar Blossom Stefaniw sitt bidrag till detta viktiga samtal om senantik bibeltolkning. Och även här spelar Origens en central roll. En av de stora förtjänsterna med boken är dock att Stefaniw även ger uppmärksamhet till den efterföljande

”origenistiska” traditionen genom att introducera oss till de fortfarande alltför sällan studerade exegetiska texterna från Didymos den Blinde och Evagrius av Pontos. Detta val har utökat materialet till att inkludera t. ex. anteckningar från muntlig undervisning samt bibelbruk i monastisk undervisning vid sidan av de mer bekanta formerna för patristisk exegetik i predikningar och andra formella kommentarer.

Syftet med Stefaniws bok är att belysa vad hon kallar ”noetisk” exeges hos Origenes, Didymos och Evagrius. Hon menar att deras exeges är ”noetisk” då den är ”concerned with perceiving noetic content of an authoritative text by means of noetic comprehension of the higher significance of the text and with a view of rehabilitating and cultivating the interpreter’s *voûς*” (13). Denna definition indikerar flera av de områden som strukturerar Stefaniws argumentation, nämligen den auktoritativa textens roll, den metafysiska uppdelningen mellan sinnligt och ”noetiskt”, samt de terapeutiska och moraliska ändamål som texttolkningen syftar till. I sin undersökning gör Stefaniw upprepade avgränsningar mot tidigare forskning om patristisk exeges som hon menar är alltför formad av ett fokus på teologiska och doktrinära utvecklingar i fornkyrkan. I kontrast till detta tillvägagångssätt menar hon att ”the characteristics of noetic exegesis are explicable on cultural, functional, and social, rather than confessional, doctrinal, and individual grounds” (12). Detta fokus på kommentarernas sociala identitetsskapande konsekvenser och förutsättningar uppskattas av denne recensent, med den reservation att ju även teologi är ett socialt och kulturellt fenomen. Denna för Stefaniw mycket viktiga skillnad, och motsättning, mellan exegetisk kultur och teologi är inte självklar.

I sin undersökning söker Stefaniw att närma sig den ”noetiska” exegesen inte som en metod eller teknik utan snarare som en tolkningskultur och praktik som uttrycker gemensamma antaganden om pedagogik, tolkning och andlig utveckling hos de författare hon studerar. Från antropologen Clifford Geertz har hon lånat termen ”thick description” för att antyda hennes sätt att beskriva den mängd av olika sammanvävda kulturella fenomen som formar texttolkningen. Här syftar hon att skissera ett inifrånperspektiv av tolkningsgemenskaperna där saker som asketisk praxis och tolkarens personliga självförståelse och utveckling är mer centrala än de teologiska idéer och utvecklingar som texterna möjligtvis vittnar om.

Bokens fyra centrala kapitel söker att ge svar på fyra frågor som Stefaniw menar antyder de ”interpretive assumptions” som kännetecknar ”noetisk” exeges. Först frågar hon *vad* en ”noetisk” exeget trodde att den auktoritativa heliga texten var för slags text. Här söker hon att visa att Origenes, Didymos och Evagrius tolkar Bibeln med hjälp av allegorisk, eller ”noetisk” tolkning, på ungefär samma sätt som andra senantika författare tolkade Platon eller Homeros. Eftersom endast gudomligt inspirerade skrifter ansågs värdiga denna ”noetiska” tolkning så var de kristnas bruk av denna metod ett sätt att ge legitimitet lik de grekiska klassikerna till de egna skrifterna. Det är också därför en filosof som Porfyrios kritiserar de kristnas allegoriska tolkning av just den hebreiska bibeln och inte tolkningsmetoden i sig själv. Ett annat antagande Stefaniw pekar ut är att de kristna exegeterna, likt sina pagana kollegor,

förutsätter att en gudomlig skrift ska förse tolkaren med moraliskt uppbygglig undervisning. För Stefaniw antyder detta den asketiska och formerande roll som skrifterna spelade i tolkningsgemenskaperna.

Nästa fråga som Stefaniw ställer till texterna är *varför* "noetisk" exeGES ansågs nödvändig. Varför nöjde man sig inte med en bokstavlig eller grammatisk/filologisk läsning? Stefaniw menar att det bygger på metafysiska och språkfilosofiska övertygelser. Först visar hon hur Origenes, Didymos och Evagrius utvecklade sin "noetiska" exegetik på en platonisk metafysik som delade upp världen i materiellt/synligt och intelligibelt/osynligt. Det andra grundläggande antagandet hon finner hos sina författare är att vanligt mänskligt språk är otillräckligt för att förmedla de intelligibla och eviga sanningar som en inspirerad skrift antogs dölja under bokstavens yta. Tillsammans bidrar dessa antaganden till att forma en tolkningskultur som är mer intresserad av läsningen som en andlig disciplin och filosofisk övning än som en utredning av lingvistiska strukturer eller ett samlande av information. Stefaniw visar att för de tre bibeltolkare hon undersöker framställs läsningen av Skriften i analogi med en filosofisk tolkning av den skapade naturen. I anslutning till detta finner jag dock att Stefaniws upprepade påpekande att den "noetiska" exeGESen är oberoende av kristen teologisk partikularitet leder till att hon underlåter att undersöka vad som framstår som centrala teman i hennes författares texter. Hos alla tre av hennes "noetiska" bibeltolkare tolkas Skriftens bokstav och ande som specifikt kristologisk i sin natur och det hade fördjupat hennes argumentation om hon inte snabbt reducerat detta till endast ett tecken på platonisk metafysik.

Den fråga Stefaniw ställer i nästa kapitel är: *hur* läsaren eller tolkaren utvecklar de förmågor som ansågs nödvändiga för att tolka "noetiskt". Här fokuserar Stefaniw på de sätt som de tolkningsgemenskaper hon studerar syftade till att forma läsarnas sinnen (*nous*), som ansågs vara det organ med vilket intelligibla verkligheter kunde skönjas i texterna. Detta antagande förutsätter vidare att den som ska tolka texten "noetiskt" hänger sig åt asketisk disciplin för att få kontroll över sin kropp, sina känslor och lidelser. Därför framstår den "noetiske" exeGETEN i de texter Stefaniw studerar inte bara som avancerad texttolkare utan även som andlig vägledare och helig man.

Den sista frågan Stefaniw ställer är *var* den "noetiska" exeGESen utfördes. I vilket socialt och institutionellt sammanhang hörde den hemma? Stefaniw redovisar en stor mängd material och introducerar läsaren till den allmänna grekisk-romerska utbildningskulturen för att sedan beskriva de pedagogiska gemenskaper som Origenes, Didymos och Evagrius verkade i. Stefaniw visar många områden där det råder en stor kontinuitet mellan kristen tolkningskultur och den pagana filosofiska skoltraditionen, vilket t. ex. antyds av den tidvis konfessionellt blandade studentkåren i Origenes skola.

Stefaniws bok bidrar med en analys av en rik mängd material som introducerar läsaren till en fascinerande värld där en kristen intellektuell tradition håller på att växa fram i tydlig kontinuitet med den etablerade filosofiska och pedagogiska kulturen i det senantika Romarriket. I sitt avslutande kapitel hävdar Stefaniw att det är otänkbart att den "noetiska" exegetik hon beskrivit

skulle kunna existera i någon annan tid eller gemenskap än i den sociala kontext och det kulturella sammanhang som formade Porfyrios, Origenes, Didymos och Evagrius. En medeltida benediktin kan inte, i Stefaniws bemärkelse vara en "noetisk" exeget. Om filosofisk och kulturell partikularitet spelar en sådan avgörande roll kan man då fråga sig varför den religiösa diskontinuiteten och specifikt kristna teologin inte förhindrar Stefaniw att kategorisera Porfyrios och Origenes i samma "noetiska" kategori.

En av de stora förtjänsterna med Stefaniws bok är hennes utförliga resonemang kring den centrala roll bibelbruket har i Evagrius texter. Tyvärr redovisar hon dock sina citat från vissa av hans texter på ett något besynnerligt sätt. I många av hennes citat från *Kephalaia Gnostica* redovisar hon vad som framstår som den grekiska grundtexten, när det i själva verket handlar om Frankenbergers hypotetiska grekiska text baserad på den syriska texten (publicerad 1912). Dessutom anger hon förbryllande nog Luke Dysingers monografi om Evagrius från 2005 som källa till alla dessa citat.

Benjamin Ekman
Lund

Holger Villadsen, *Perikoper og kirkeår i oldkirken: Jerusalem, Konstantinopel og Rom*. Köpenhamn: Books on Demand 2010. 212 s. ISBN: 978-87-7691-470-7.

Perikoper og kirkeår i oldkirken är en samling artiklar som handlar om vilka bibeltexter som lästes vid olika gudstjänster i fornkyrkan. Det ämne som dock hela tiden träder fram som det mest angelägna för författaren har att göra med en mer samtida fråga: vilka bibeltexter skall läsas i olika gudstjänster i dagens danska folkkyrka? Samtliga artiklar är skrivna mellan 1987 och 1991, då en ny högmäsoordning och perikopstruktur debatterades in den danska folkkyrkan. Villadsens artiklar, som å ena sidan på ett lättillgängligt sätt presenterar och analyserar fornkyrkliga lektionarier, styrs hela tiden av önskan att delta i den debatten. Det är både bokens styrka och svaghet.

Den första av artiklarna, "Skrifternes segl", är en sammanfattning av bibelläsningen i östkyrkan gudstjänster från 300- till 700-talen. Framställningen består framför allt av en genomgång av det tillgängliga materialet, som består av lektionarier, liturgier och predikningar. I nästa artikel, "Epistel eller udgangslæsning", ligger fokus på den moderna debatten. Villadsen diskuterar den danska liturgikommissionens förslag att införa gammaltestamentliga läsningar och att flytta epistelläsningen till gudstjänstens slut. Diskussionen förs framförallt utifrån en kritik av liturgikommissionens argumentation, som i sin tur bottenar i en selektiv tolkning av fornkyrkliga lektionarier och av epistelläsningens "funktion" i fornkyrkan. I de tre följande artiklarna – "Brugen af Det gamle Testamente i det ældste lektionar fra Jerusalem", "Det tidlige perikopesystem i Konstantinopel ifølge Severian af Gabala" och "Würzburger Comes: En brik til historien om første tekstrække" – presenteras de källor som särskilt åskådliggör förhållandena i Jerusalem, Konstantinopel och Rom. Till sist ges en längre bibliografi över nordisk litteratur om fornkyrklig liturgi.

Bibliografin är uppdaterad 2007 och är lätt att använda tack vare den tematiska uppdelningen av litteraturen. Det finns t. ex. underrubriker som "nadver", "dåb og katekumenat", "prædiken" och "hymner og musik".

Eftersom samtliga artiklar är fristående och nu trycks utan att ha bearbetats vidare överlappar de ofta varandra. Trots det erbjuder Villadsen intressant läsning och en lättillgänglig introduktion till hur bibelläsningen har sett ut på olika platser och i olika tider. Tillsammans med den avslutande bibliografin skapar artiklarna en översikt över både forskningsläge och primärkällor. Det som framför allt saknas är emellertid en uppdatering av vad som har hänt i fältet de senaste tjugo åren. Inte ens i förordet ges någon information om hur Villadsens egna teorier har tagits emot eller hur bibelläsningen i den danska folkkyrkan har utformats efter 1991.

Ett genomgående tema i varje artikel är att lektionarier och annat fornkyrkligt källmaterial framför allt beskrivs utifrån den information som kan belysa debatten i den danska folkkyrkan. Samtidigt som Villadsen är noggrann med att framhålla den mångfald som källorna påvisar söker han efter sätt att använda dem i den moderna debatten. Rent metodisk får det till följd att han försöker finna mönster och principer som gör att källorna kan jämföras och resultaten sedan tillämpas på samtiden. Slutresultatet är flera intressanta iakttagelser angående framför allt de gammaltestamentliga läsningarnas roll i olika gudstjänster. Villadsen visar t. ex. att gammaltestamentliga läsningar å ena sidan utgjorde en stor del av lektionarierna, men samtidigt användes de framför allt vid vigilier och vardagsgudstjänster och inte på söndagarna. Då var det istället vanligt att läsningarna hämtades uteslutande från Nya testamentet. Trots detta fanns stora variationer under kyrkoåret vilket gör det svårt att formulera generella principer för bibelläsningen, utan att en rad undantag uppstår. Det är ett problem som Villadsen aldrig riktigt kommer runt.

I analyserna lutar sig Villadsen framför allt mot det gammalarmeniska lektionariet (inte bara i den tredje artikeln, som särskilt behandlar denna källa). Detta sker i kontrast mot den danska liturgikommissionen, som framför allt fokuserade på hur bibelläsningen gick till vid några utvalda gudstjänster i Rom. Villadsen breddar alltså debatten avsevärt genom att lyfta in flera källor från östra medelhavsområdet. Samtidigt blir fokuseringen på det gammalarmeniska lektionariet (som i särskilt hög utsträckning tycks uttrycka det perikopsystem som Villadsen beskriver) en smula problematiskt. Detta gäller i synnerhet då resonemanget bygger på en läsning av Renouxs översättning och inte på en egen studie av lektionariet på dess originalspråk.

Sammantaget är *Perikoper og kirkeår i oldkirken* en lättläst introduktion till bibelläsningen i fornkyrkliga gudstjänster och till de källor som beskriver denna. Dessutom lyfter Villadsen in detta studium i vår samtid. Han debatterar kring hur gudstjänster i den danska folkkyrkan bör (eller inte bör) gestaltas utifrån en önskan att de skall kunna relatera till en historisk tradition som på många sätt är svårtillgänglig och svårtolkad.

Dan Nässelqvist
Lund

Euseb. Kirkehistorien & Om dem, der led martyrdøden i Palæstina. Oversættelse og indledninger ved Jørgen Ledet Christiansen & Helge Kjær Nielsen. Antikken og Kristendommen 8. Frederiksberg: Anis 2011. 594 s. ISBN: 978-87-7457-515-3.

Euseb af Kæsaræa (ca. 260-ca. 340) kaldes ofte for kirkehistoriens fader. Han tilhørte den generation af kristne, der oplevede, at kristendommen gik fra at være en forfulgt religion til at være om ikke statsreligion, så dog en privilegeret religion i Romerriget under kejser Konstantin. Der er da heller ikke nogen tvivl om, at hans hovedværk *Kirkehistorien*, der er blevet til engang i løbet af 4. århundrede, er blandt de vigtigste kilder til den tidlige kirkehistorie. Der er dog nok ikke nogen, der vil beskyldte Euseb for at være nogen særligt objektiv historiker, således er det i vid udstrækning Eusebs anliggende at fortælle, hvorledes historien om kristendommens forvandling fra forfulgt mindretals religion til lovlig og privilegeret religion er et udtryk for Guds vilje. Ydermere synes Eusebs viden om Vestkirken at være stærkt begrænset.

Værket er inddelt i ti bøger og er blevet udsat for talløse oversættelser igennem tiden. Desto glædeligere er det, at vi har fået en ny oversættelse af dette hovedværk på dansk ved dr. theol Helge Kjær Nielsen og Mag. art. Jørgen Ledet Christiansen. Der eksisterer ganske vist en tidligere udmærket oversættelse af værket til dansk; der er her tale om Knud Bangs oversættelse fra 1940-1945, der imidlertid har været uopdrivelig antikvarisk i mange år. Udover at indeholde kirkehistorien indeholder værket også en oversættelse af et mindre kendt værk af Euseb; *Om dem, der led martyrdøde i Palæstina*. Dette værk har muligvis oprindeligt været en del af Kirkehistorien, uden at dette på nogen måde er sikkert.

I det hele taget er kirkehistorien et vanskeligt skrift at arbejde videnskabeligt med, da det allerede af Euseb selv blev udsat for flere redaktioner. Hertil kommer at Eusebs græske er meget knudret og arkaiserende. Disse problemer har de to oversættere løst på forbilledlig vis idet oversættelsen er letflydende og forståelig (uden at der af den grund er tale om genfortælling) og en indledning til oversættelsen giver det nødvendige over- og indblik, som alle vi, der ikke er specialister i Euseb, kan ønske os. Værket er desuden forsynet med et stikordsregister og en udførlig bibliografi for de, der ønsker at drive studierne videre. Denne udgave af Eusebs kirkehistorie fortjener at finde plads på bogreolen hos alle, der interesserer for kirke- eller antikhistorie.

Robert Bonde Nielsen Hansen
Aarhus

Jonathan Hill, *Den kristna kyrkans historia*, översättare Maria Store, svensk redaktör och medförfattare Per Beskow. Örebro: Libris 2009. 558 s. ISBN 978-91-7195-938-6.

Jonathan Hill har tidigare skrivit ett antal populärvetenskapliga böcker om kristendomen, däribland *The History of Christian Thought* (2003), *Faith in the Age of Reason* (2004) och *Kristendomens spår* (2006). I *Den kristna kyrkans historia* ger han med hjälp av ett trettiotal medförfattare en introduktion till kyrkohistorien. Till skillnad från de flesta andra introduktioner försöker han att ge rättvisa åt de kristnas historia i andra delar av världen än Europa och Nordamerika, och lyckas rätt väl med det. Merparten av boken är skriven av Hill själv, och det är mestadels en fördel att hans berättarröst lyser igenom tydligt. Den här typen av litteratur kan ju bli tämligen torr om författaren eftersträvar ett alltför "objektivt" framställningssätt.

Tyvärr slår Hills personliga stil över i det tendensiösa vid några tillfällen. Att till exempel kalla de strömningar i den framväxande kristendomen som inte föll inom ramen för det ortodoxa för "villoläror" är alltför normerande för att höra hemma i en lärobok. Han har också en tendens att betona det brittiska och nordamerikanska framför det som skett på den europeiska kontinenten, vilket också Per Beskow påpekar i sitt förord.

Drygt femhundra sidor för att beskriva "hela kyrkans historia överallt", och 180 sidor för att beskriva den patristiska perioden är naturligtvis en trång ram. Utifrån de förutsättningarna lyckas dock Hill och hans arbetslag förvånansvärt väl ett ge en överblick, och dessutom en del färgrika nedslag. Vi får också ta del av en del obesvarade frågor som författaren stannar upp vid, något som inte är så vanligt i den här typen av litteratur, men som drar läsaren med in i fascinationen för ämnet. Den lämpar sig väl för den som vill börja bekanta sig med kyrkohistorien hemma på kammaren eller i en studiecirkel.

Boken har ett sakregister, ett personregister och är mycket rikt illustrerad.

Per Rönnegård
Gävle

Christina Schöldstein: *Gläd Dig, Du som födde Ljuset. Huvudmotiv i Gudsmodersikonografien*. Skellefteå: Artos 2011. 248 s. ISBN 978-91-7580-496-5.

I 2004 kom Christina Schöldsteins *Guld och Azur* om Kristus- och festdagsikonografi. I år kom *Gläd Dig, Du som födde Ljuset* om Maria-ikonografien, och dermed har forfatteren dekket store deler av motivkretsene i den bysantinske arven.

Årets bok er enda et hakk vakrere i utformingen enn den forrige: Glanset papir gjengir sentrale verker fra historien; og nettopp det historiske perspektivet, som løper som en tråd gjennom hele boken, gjør at den blir interessant også i et patristisk og kirkehistorisk perspektiv.

Én av de mange styrkene ved utgivelsen er at den tilveiebringer – på et hjemlig språk – en innføring i ett av kristendommens aller viktigste motiver:

Maria-ikonet. Vi møter *hodegetria*, *eleousa* og *orans* – for ikke å nevne mindre kjente undergrupper som *galaktotrophousa* og *glykophilousa*. Tekstlige tradisjoner settes i samtale med billedlige tradisjoner på et utmerket vis. Verket har noe nesten *hagiasmatisk* over seg (for å tale med dets eget ordforråd); ikontradisjoner – såvel historiske som legendariske – veller frem fra dette bildet, disse bildene, av Guds Moder. Man merker at Schöldstein selv står med bena plantet i denne tradisjonen og er innforlivet med den; hun viser de kunsthistorisk konkrete bildenes fortolkningsproblemer og -potensialer i forhold til en teologisk og kirkelig virkelighet.

Personlig finner jeg hennes vellende fremstillingsmåte tiltalende; den gjør at boken, med sin rike ordliste, fyldige register og farverike illustrasjoner, kan anvendes som oppslagsverk. Og her er virkelig mye å fordype seg i: før-ikonoklastiske ikoner, ikonprosesjoner, Lukas-tradisjoner, Maria-relikvier, en lukket dør som er åpen, en ammende Maria og én i palluim ... og vakre bilder! Forfatteren vier naturligvis mye oppmerksomhet til håndstillinger men interessant nok også til klesdrakter og andre detaljer i ikonografien.

Ulempen med den thesaurus-aktige fortellerteknikken er at den blir mindre pedagogisk og stringent. Fra første side befinner vi oss *in medias res*; den leser som er helt ukjent med emnet, vil nok måtte streve med å komme på innsiden av beretningen. Jeg forestiller meg at den ideelle leser må være en praktiserende kristen, helst med en viss kjennskap til ikonmaleriet og østkirkelig tradisjon. Da har man mye å hente i boken.

Et eksempel på elementer som gjør fremstillingen mindre tilgjengelig for et fullstendig uinnvidd publikum, er de svært så mange språklige referanser i verket. Kanskje kunne mengden greske og slaviske gloser vært redusert et lite grann, ettersom de ikke alltid bidrar til å skjerpe presisjonen. Boken ville neppe tape seg på å avstå en glose eller to til å mere spesialisert faglitteratur.

Bokens svakeste side, slik jeg ser det, er dens minimalistiske mariologi. Symptomatisk nok mangler ordet 'mariologi' i den ellers så innholdsrike ordlisten bak i boken, og gjennom et helt kapittel som tar for seg "Gudsmodersgestalten i traditionen" får jeg inntrykk av at inkarnasjonen / kristologien og Efesus-konsilet er selve hovedsaken med Guds Moder-ikonene. Dette harmonerer ikke så godt med den rike tradisjon av både folkelig fromhet og geistlig forkynnelse som gir Maria en uhyre kompleks rolle i ortodoks tradisjon, hvilket ikke minst ikon-fromheten og de mange undergjørende ikon speiler. Nå skal det sies at Schöldstein ikke er alene om denne minimaliseringen, som er utbredt især blant moderne ortodokse teologer, og som jeg tror bunner i en mild apologetisk angst for å bli tatt til inntekt for mariolatri. Begrensningen snarere enn oppåpningen av hennes funksjon blir imidlertid ekstra påfallende i en bok hvis eneste fokuspunkt er Maria-skikkelsen.

Ikke desto mindre utgjør boken et betydelig bidrag til den mariologiske litteratur på skandinavisk og åpner opp et stort og luftig vindu inn til den store russiske og bysantinske ikonskatten.

Thomas Arentzen
Lund

Holger Villadsen, *Nordisk Patristisk Bibliografi I: systematisk afdelning*, Köpenhamn: Books on Demand 2011. 480 s. 978-87-7114-369-0

Äntligen finns nu första bandet av den vid första Nordiska Patristikermötet 1981 planerade nordiska patristiska bibliografin i tryck. Det är ett imponerande arbete som Holger Villadsen i samarbete med Olof Andrén, Gösta Hallonsten, Oskar Skarsaune och Juoko Martikainen lagt nedan under alla dessa år. Volymen omfattar 475 sidor med över 5000 systematiskt arrangerade bibliografiska poster. Materialet har för dem som letat funnits tillgängligt i ständigt uppdaterad form på nätet sedan 2001 (www.patristik.dk), men kan nu också få sin plats i varje patristiskt biblioteks referenshylla.

Bibliografin upptar samtliga av Villadsens och hans medarbetares kända och av nordiska forskare publicerade patristiska studier sedan boktryckarkonsten nådde Norden. Den äldsta texten är från 1508 och den senaste från 2010. Posterna är ordnade systematiskt på samma sätt som i den av Association Internationale d'études patristiques årligen utgivna "Bulletin d'information et de liaison", dels kronologiskt under olika ämnen, dels kronologiskt under varje enskild patristik författare. Man kan alltså här lätt se att medan Augustinus ägnats uppmärksamhet från den utgåva av Augustinus brev till Bonifatius som prästen och den lärde humanisten Nicolaus Bergius, gav ut 1696 till Siver Dagemarks artikel om Augustinus syn på medicin i *Studia Patristica* 49, 2010, totalt bortåt 400 poster (varav nästan 100 sedan 2000), så upptäcktes Dionysios Areopagita i Norden först 1901 och har sedan dess bara tilldragit sig 14 studier (varav 10 sedan år 2000). Om Didymos den blinde finns bara en text, Gerd Swensons masteravhandling i två volymer från 1985, och för Isidorus av Sevilla finns endast en kort artikel i *Theologisk Tidskrift* 1875. Under ämnesområdena dominerar dogmhistorien med drygt 600 poster från Niels Hemmingsens disputatio över den apostoliska bekännelsen i Köpenhamn 1564 till Antti Laatos bidrag om Nazoreernas kristologi i festskriften för Gunnar af Hällström 2010. Överhuvudtaget är det tydligt att de äldre dogmatiska verken främst behandlar bekännelsernas, konciliernas och fädernas texter, medan de nyare domineras av olika heterodoxa rörelser läror.

Bibliografin är naturligtvis inte bara en fyndgruva för den som intresserar sig för patristikens historia i Norden, den är dessutom ett enkelt hjälpmedel för att se vad som skrivits i Norden om en viss gestalt eller ett visst ämne, vare sig man vill finna något om vilket mycket kan läsas eller finna ett i Norden obearbetat ämne. För den som vill fortsätta att använda den elektroniska varianten finns den fortsatt tillgänglig, och kommer förhoppningsvis också att uppdateras, men man måste nog ändå säga: Hellre en bok i handen än tjugo internetsidor i rymden.

Samuel Rubenson
Lund